

12.00.09 Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза;
оперативно-розшукова діяльність

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ ЗА ЧИННИМ КПК УКРАЇНИ

Торбас О.О.

*аспірант кафедри кримінального процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Стаття присвячена загальній характеристиці застосування примусових заходів виховного характеру за чинним КПК України. В роботі автор аналізує діяльність слідчого та надає перелік складових частин клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру. Також автор звертає увагу на колізії між КК та КПК України.

Ключові слова: неповнолітні, примусові заходи виховного характеру, клопотання.

Статья посвящена общей характеристике применения принудительных мер медицинского характера согласно действующему УПК Украины. В работе автор анализирует деятельность следователя и предоставляет перечень частей ходатайства о применении принудительных мер медицинского характера. Также автор обращает внимание на коллизии между УК и УПК Украины.

Ключевые слова: несовершеннолетний, принудительные меры воспитательного характера, ходатайство.

This article is devoted to the characteristic of an application of compulsory educational measures according to the Criminal Procedure Code of Ukraine. Author analyzes an activity of the investigator of the pre-trial investigation agency and gives a list of parts of a motion to impose compulsory educational measures. Also author writes about some collisions between Criminal Code and Criminal Procedure Code of Ukraine.

Key words: underage persons, compulsory educational measures, motion.

Постановка проблеми. Одним із основних завдань кримінального провадження є притягнення винної особи до кримінальної відповідальності в міру своєї вини (ст. 2 КПК). Тим самим законодавець ще раз підкреслює саме не каральну, а виховну функцію кримінальної відповідальності. Відповідно, виховний вплив держави в першу чергу повинен бути направлений на тих суб'єктів злочину, які в силу свого віку не повністю усвідомлювали негативні наслідки своїх злочинних дій. Проте особливе відношення щодо неповнолітніх правопорушників проявляється не лише у вигляді специфічних заходів, які будуть до них застосовані, а і у специфічному порядку кримінального провадження.

Варто зауважити, що чинний Кримінальний процесуальний кодекс України вніс безліч змін у процес досудового розслідування та судового розгляду з метою кращого забезпечення реалізації прав учасників. Ці новели не оминули і порядок досудового розслідування та судового розгляду щодо неповнолітніх. А в силу відносної новизни чинного КПК значно підвищилася роль наукових досліджень тих чи інших проблем, в яких науковці не лише описують сам процес правозастосування, але і прогнозують можливі ускладнення при реалізації учасниками кримінального провадження своїх прав. Саме такого описання на даний момент і потребує процес застосування примусових заходів виховного характеру.

Стан дослідження. Питаннями дослідження суті та процесу застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру

займалися як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники, серед яких С. Благодир, Л. Герасимчук, А. Голубов, У. Ковна, Н. Мирошніченко, Л. Палюх, А. Романюк, Ю. Сіліч, О. Ямкова та інші. Однак актуальність даної роботи підкреслюється відносною новизною прийнятого КПК та, як наслідок, незначним рівнем наукової розробки проблематики застосування примусових заходів виховного характеру.

Мета дослідження. Метою даної роботи являється надання загальної характеристики процесу застосування примусових заходів виховного характеру, паралельно здійснюючи порівняння норм КК та КПК України.

Викладення основного матеріалу. Питання щодо участі неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні не є однозначним під кутом зору ані законодавчої регламентації, ані судової практики. Немає єдності у поглядах також і серед науковців на окреслену проблему. Так, деякі вчені вважають, що «відносно неповнолітніх, які не є суб'єктом вчинення злочину, не повинно проводитися досудове розслідування, а тільки судовий розгляд матеріалів справи про застосування примусових заходів виховного характеру. Вбачається, що досудова підготовка має проводитися тільки до встановлення неповнолітньої особи, яка вчинила протиправне діяння, після чого справа повинна направлятися в суд за належністю» [1, с. 45]. Такої ж позиції дотримується і ряд російських науковців. Так, В.В. Ніколюк пропонує обмежити або й зовсім виключити позасудове (адміністративне) втручання у справи про правопорушення неповнолітніх, якому властиві відсутність достатніх і надійних процесуальних гарантій дотримання прав громадян [2, с. 15]. З такою точкою зору погодитися важко. Для винесення обґрунтованого та вмотивованого рішення повинні бути досліджені усі відомості, які стосуються особи неповнолітнього та вчиненого ним правопорушення. За відсутності правоохоронних органів такою діяльністю повинні займатися судді. А це не тільки суперечить принципу розподілу влади, а і суттєво впливає на повноту до об'єктивність судового розгляду, який буде проводитися на основі зібраних відомостей. Отже оптимальним

варіантом в даній ситуації буде саме закріплення окремих статей, які регулюють кримінальне провадження у справах щодо неповнолітніх. Саме таким шляхом і пішов законодавець, ввівши до КПК Главу 38 (кримінальне провадження щодо неповнолітніх).

Перш за все варто зауважити, що чинні КК та КПК дещо розходяться у своїх «поглядах» на кінцеве рішення при застосуванні примусових заходів виховного характеру. Так, ст. 97 КК зазначає, що неповнолітнього, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо його виправлення можливе без застосування покарання. У такому разі суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру, передбачені чинним КК України. Отже у випадку застосування таких заходів неповнолітній автоматично звільняється від кримінальної відповідальності. Це ж підтверджувалося і ст. 9 КПК 1960 р, яка передбачала обов'язок прокурора винести мотивовану постанову про направлення справи до суду для вирішення питання про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру. В свою чергу ст. 7-1 КПК 1960 року зобов'язувала слідчого, встановивши у кримінальній справі, що суспільно небезпечне діяння вчинене особою у віці від одинадцяти років і до виповнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, виносить постанову про закриття справи та застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру, яка, після погодження прокурора, направляється до суду.

Проте чинний КПК дещо інакше регулює дану ситуацію. Ст. 92 КПК передбачає обов'язок направити до суду клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру щодо неповнолітнього. Одразу варто зауважити, що в даному випадку мова про звільнення особи від кримінальної відповідальності не йде. Проте не цілком зрозуміло, про якого саме «неповнолітнього» йде мова, тобто чи повинна така особа досягти віку

кримінальної відповідальності. Задля того, щоб відповісти на це питання, варто звернутися до інших положень чинного КПК.

Глава 38 КПК повністю присвячена кримінальному провадженню щодо неповнолітніх. Положення першого параграфа стосуються кримінального провадження щодо кримінальних правопорушень, вчинених особами, які не досягли вісімнадцятирічного віку (ч. 3 ст. 484 КПК). Отже відповідний параграф описує процедуру, про яку йдеться мова у Розділі XIV Загальної частини КК, а саме про застосування примусових заходів виховного характеру щодо осіб, які досягли віку кримінальної відповідальності, проте не досягли вісімнадцяти років. Ст. 497 КПК наголошує, що якщо під час досудового розслідування прокурор дійде висновку про можливість виправлення неповнолітнього, який обвинувачується у вчиненні вперше кримінального проступку, злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості без застосування кримінального покарання, він складає клопотання про застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру і надсилає його до суду. Як можна помітити, дання стаття майже повністю копіює положення ст. 97 КК, проте в ній не згадується про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Далі варто проаналізувати Параграф другий того самого розділу КПК, який присвячений застосуванню примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які досягли одинадцятирічного віку, але не досягли віку кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 496 КПК). В такому випадку, за відсутності підстав для закриття кримінального провадження прокурор затверджує складене слідчим або самостійно складене клопотання про застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру і надсилає його до суду.

Отже можна дійти висновку, що згідно з чинним КПК при направленні провадження до суду для вирішення питання про застосування примусових заходів виховного характеру перед суддею не постає питання щодо необхідності звільнення особи від кримінальної відповідальності. Отже при

вирішення питання про застосування примусових заходів виховного характеру питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності перед судом не ставиться. Тому існує необхідність ст. 97 КК викласти у іншій редакції та виключити положення про звільнення неповнолітнього від відповідальності.

Повертаючись до аналізу самого процесу застосування примусових заходів виховного характеру, варто зауважити, що на даний момент КПК виділяє дві категорії неповнолітніх: 1) особи, які досягли кримінальної відповідальності, проте не досягли 18-річного віку; 2) особи, які досягли 11-річного віку, проте не досягли віку кримінальної відповідальності. І в кожному із випадків передбачена своя окрема процедура досудового розслідування. А отже аналізувати такі провадження варто також окремо.

Кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи, яка досягла віку кримінальної відповідальності, здійснюється слідчим, який спеціально уповноважений керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх. Цікавим є те, що, на відміну від провадження із застосуванням примусових заходів медичного характеру, в даному випадку КПК не зобов'язує слідчого виносити постанову про зміну порядку досудового розслідування. Хоча така процедура розслідування має достатньо велику кількість особливостей, а отже було би доцільно визначити чіткий момент початку її застосування.

На відміну від провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру, обставини, які повинні бути встановлені у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього, зазначені як у загальній (ст. 91 КПК), так і у спеціальній (ст. 485 КПК) статтях. Тож слідчий повинен встановити усі відомості, які б він встановлював у звичайному провадженні, а також: 1) повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обрання заходу виховного характеру. За

наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно також бути з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі він міг ними керувати; 2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; 3) умови життя та виховання неповнолітнього; 4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення.

Варто зауважити, що чинний Кримінальний процесуальний кодекс України вніс безліч змін у процес досудового розслідування та судового розгляду з метою кращого забезпечення реалізації прав учасників. Ці новели не оминули і порядок досудового розслідування та судового розгляду щодо неповнолітніх. В силу відносної новизни чинний КПК містить положення, які або потребують деякої деталізації, або узгодження із іншими нормативно-правовими актами. І провівши лише попередній аналіз норм чинного КК та КПК можна помітити певні колізії при вирішенні питання щодо звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності.

Закінчується кримінальне провадження щодо неповнолітнього, який досяг віку кримінальної відповідальності, двома шляхами. По-перше, може бути складений обвинувальний акт. А по-друге, може бути складене клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру. Варто зауважити, що сам факт досягнення особою віку кримінальної відповідальності є достатньою підставою для застосування кримінального примусу, як це вимагає КК та КПК. В той же час застосування виховних заходів є лише альтернативою, для котрих повинні бути в наявності умови та підстави. Так, ст. 497 КПК зазначає, що умовами їх застосування є вчинення вперше кримінального проступку, злочину великої або необережного злочину середньої тяжкості. Проте і цього недостатньо. Підставою застосування примусових заходів виховного характеру є висновок прокурора про можливість випалення неповнолітнього без застосування кримінального покарання. В такому випадку поєднуються об'єктивні та суб'єктивні ознаки. Під час досудового провадження повинні бути встановлені такі відомості, які

позитивно характеризують особу неповнолітнього та можливість його перевиховання. В той же час такої думки повинен бути і прокурор, який здійснює процесуальне керівництво за даним провадженням. Лише така сукупність обставин дозволяє неповнолітньому сподіватися на уникнення кримінального покарання.

Ст. 497 КПК зазначає, що до висновку про можливість застосувати до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру повинен дійти лише прокурор, а не будь-яка інша процесуальна особа. Відповідне клопотання також має бути складене лише працівником прокуратури. Очевидно, що в такому випадку законодавець підкреслює значимість самого провадження та висновків, які повинні бути зроблені для застосування примусових заходів виховного характеру.

Кримінальне провадження щодо застосування до неповнолітнього, який не досяг віку кримінальної відповідальності, примусових заходів виховного характеру не має суттєвих відмінностей від провадження щодо неповнолітніх, які досягли кримінальної відповідальності. Це підтверджується ст. 499 КПК. В той же час варто зауважити, що якщо в першому випадку застосування виховних заходів – це право, а не обов'язок, то тут все навпаки. Дійсно, в даному випадку ч. 5 ст. 499 КПК зазначає, що у правоохоронні органи повинні скласти відповідне клопотання в тому випадку, коли відсутні підстави для закриття кримінального провадження. Варто зауважити, що незалежно від статусу підозрюваного та особливостей досудового розслідування у випадку виявлення підстав, які передбачені ч. 1 та 2 ст. 284 КПК, кримінальне провадження має бути закрите постановою слідчого чи прокурора. Тож дане положення КПК лише нагадує правоохоронним органам про необхідність детального вивчення усіх обставин кримінального провадження. В той же час за відсутності таких підстав єдиною формою закінчення досудового розслідування є саме складання клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру. Варто зауважити, що таке клопотання, на відміну від провадження

за участі неповнолітнього, який досяг віку кримінальної відповідальності, може бути складене або слідчим, або самим прокурором (ч. 5 ст. 499 КПК). Це знову можна пояснити тим, що таке рішення за даних обставин є обов'язковим.

Виходячи із того, що обставини, які мають бути встановлені при розслідуванні злочинів за участі всіх неповнолітніх, є однаковими, сама форма такого клопотання також буде однаковою. І це навіть не зважаючи на те, щ в першому випадку таке рішення є правом, а в другому – обов'язком правоохоронного органу. В будь-якому випадку остаточне рішення про застосування примусових заходів медичного характеру приймає суд, а слідчий (чи прокурор) своїм кінцевим рішенням лише підсумовують проведене досудове розслідування.

Проаналізувавши положення ст. 292 та 485 КПК, можна дійти висновку, що в клопотанні про застосування примусових заходів медичного характеру повинні міститися:

1. Найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер;
2. Анкетні відомості особи, щодо якої існує можливість застосувати примусові заходи виховного характеру (обов'язково із зазначенням числа, місяця та року народження неповнолітнього);
3. Анкетні відомості потерпілого;
4. Прізвище, ім'я, по-батькові та займана посада слідчого, прокурора
5. Виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, які прокурор вважає встановленими, правову кваліфікацію кримінального правопорушення з посиланням на положення статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність
6. Відомості, які зазначені у ст. 485 КПК, тобто ті, які характеризують особу неповнолітнього та вказують на можливість його виправлення без застосування кримінального покарання;

7. Умови та підстави застосування примусового заходу виховного характеру (вчинення вперше кримінального проступку, злочину великої або необережного злочину середньої тяжкості, доведення висновків щодо можливості виправлення неповнолітнього)
8. Зазначення виду заходу, який необхідно застосувати;
9. Характер та розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням;
10. Розмір витрат на залучення експерта;
11. Дата та місце складання та затвердження.

Додатки, які надсилаються до суду, є аналогічними тим документам, які надсилаються разом із обвинувальним актом.

Висновок. Одним із основних правових принципів, який особливо чітко відчувається під час кримінального провадження, є принцип справедливості. Уповноважені особи кримінального провадження повинні надати кожному учаснику кримінального процесу рівні можливості задля реалізації своїх прав. А в тому випадку, коли особи внаслідок свого віку не спроможні самотійно в повній мірі реалізовувати свої права, то в такому випадку повинна відбуватися їх процесуальна компенсація шляхом закріплення законодавцем відповідних норм, а правоохоронними органами – шляхом їх реалізації. Однак саме у таких провадженнях від слідчого чи іншої уповноваженої особи потребується особлива чіткість при застосуванні відповідних положень процесуального законодавства, тому що лише саме додержання процесуальної форми гарантує учасникам кримінального провадження забезпечення їх прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Благодир С., Смітєнко З. Закриття кримінальних справ щодо неповнолітніх: вирішення проблем // Право України. – 1998. – № 2 – 289 с.

2. Николук В.В. Производство с учетом несовершеннолетних: Учебное пособие. – Омск, 1994. – 154 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Відп. Ред.: С.В. Ківалов, С.М. Міщенко, В.Ю. Захарченко. – Х.: Одиссей, 2013. – С. 889
4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року (з наступними змінами) станом на 22 листопада 2012 року: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>